

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԱՆԴԵՊ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
1920Ի ՎԵՐՋ-1921Ի ՍԿԶԲԻՆ

ՀԱՍՏ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ

Դեռևս միջնադարում Եւրոպայի եւ Ասիայի տարբեր պետութիւններում ստեղծուել էին հայկական գաղթավայրեր: 1890ականներին համիդեան քարոզ-րի, 1909ի Կիլիկիայի հայկական բնակչութեան կոտորածի եւ առանձնապէս Ա. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի կողմից իրագո-ծուած Ցեղասպանութեան հետեւանքով հարիւր-հազարաւոր հայեր բռնա-գաղթուեցին իրենց բնօրրանից եւ համայնեցին տարբեր գաղթավայրերում բնակուող հայութեան շարքերը, կամ ստեղծեցին նոր գաղթավայրեր: Հայաս-տանի Ա. Հանրապետութեան օրօք պետութիւնը կարեւոր ուշադրութիւն էր դարձնում երկրում կուտակուած գաղթականութեան հիմնախնդրին, ինչպէս նաեւ մօտիկ եւ հեռաւոր պետութիւնների հայ գաղթավայրերի հետ անհրա-ժեշտ կապերի հաստատմանը: Այս քաղաքականութեան արդիւնքում արդէն 1920 Օգոստոսի 27ին ՀՀ կառավարութիւնը որոշում է կայացնում Արտաքին Գործերի նախարարութեան կազմում Գաղութային Բաժին հիմնելու մասին: Որոշման մէջ չնշուում է, որ Բաժինը ստեղծոււմ էր հայկական գաղութների վիճակն ուսումնասիրելու, նրանց Մայր Հայրենիքին կապելու եւ գաղութա-հայերի նիւթական ու բարոյական ուժերն ի շահ Հայաստանի օգտագործելու նպատակով: Այս կարեւոր ստորաբաժանման ղեկավարը (բաժնի վարիչը) Ներ-սէս Բաբայանն էր, որն իր պաշտօնը ստանձնել էր Սեպտեմբերի 10ին¹:

1920 Դեկտեմբերի 2ին Հայաստանում հաստատուեց խորհրդային վարչա-կարգ: Հայաստանի խորհրդայնացմանը յաջորդող օրերին Հայաստանի Սոց-իախոսական Խորհրդային Հանրապետութեան (ՀՍՍՀ) գերագոյն իշխանու-թիւնը կրող մարմինը՝ Հայաստանի Ցեղափոխական Կոմիտէն (Ցեղկոմ), ձեռ-նամուխ եղաւ նախկին պետական կառավարման մարմինների վերակառուց-ման: 1920 Դեկտեմբերի 10ին ՀՀ Արտգործնախարարութեան կառույցի հիման վրայ կազմակերպուած ՀՍՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիտա-րիտն ամբողջութեամբ չլպհնց գոյութիւն ունեցող կառույցը եւ անձնակազմը: Լուծարման ենթարկուեց Գաղութային Բաժինը, իսկ Բաբայանն այլ աշխատանքի ուղարկուեց²:

Ներկայացուող հրապարակումը Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարու-թեան համար Մովսէս Պետրոսեանի³ հեղինակած 3 ընդարձակ վաւերագրերն են, որոնք հրապարակոււմ են առաջին անգամ:

Զնայած ՀՀ Արտգործնախարարութեան Գաղութային Բաժնի լուծարմա-նը՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները կարեւորում էին հայկական գաղթավայրերը: Այսպէս, խորհրդայնացումից օրեր անց՝ 1920 Դեկտեմբերի 13ին, «Արտասահմանեան Գաղութներ» խորագրով զեկուցագիր է պատրաս-տուել: Պետրոսեանի հեղինակած նշեալ զեկուցագրում մանրամասն անդրա-

դարձ էր կատարուում հայկական գաղթավայրերի գրութեանը, Հայկական Հարցի առնչութեամբ գաղթավայրերու միտող մտայնութեանը եւ գաղութահայ կազմակերպութիւններին: Հեղինակը կարեւոր խնդիր էր համարուում արտասահմանի հայութեանը ներկայացնել խորհրդայնացման օգտակարութիւնը՝ Հայաստանի յետագայ զարգացման տեսակէտից: Նա ՀՍՍՀ ղեկավարութեանն առաջարկում էր գաղթավայրերն օգտագործել քաղաքական եւ նիւթատնտեսական առումներով օգուտներ ստանալու համար:

1921ին Մոսկուայում քեմալական Թուրքիայի հետ կայանալիք խորհրդա-ժողովին մեկնող հայկական պատուիրակութիւնը (Արտգործոցնոյ Ալեքսանդր Բէկզադեանի գլխաւորութեամբ) իր հետ վերցրեց նաեւ այս գեկուցագիրը: Փաստաթղթի արխիւային օրինակներից մէկի վրայ ՀՍՍՀ պատուիրակութեան քարտուղար Վահագն Մուրադեանը 1921 Յունուարի 27ին (Թիֆլիսից Բաքու ճանապարհուելիս) ուղևորէ նով մակագրել է. «Քաղցմանն ուսերէն»:

Արդէն մէկ տասնօրեակ անց՝ 1920 Դեկտեմբերի 23ին, Պետրոսեանի պատրաստած «Խորհրդային Հայաստանի Արեւելքի Քաղաքականութեան Մասին» վերնագրուած գեկուցագրում առաջարկներ են ներկայացուում խորհրդային հանրապետութիւնների արեւելեան քաղաքականութեան մէջ Խորհրդային Հայաստանի ունենալիք դերակատարութեան վերաբերեալ եւ հիմնաւորում ՀՍՍՀ Արտգործոցնոյմատի կազմում Արեւելքի Բաժին ստեղծելու անհրաժեշտութիւնը: Զեկուցագրի վերջին մասում անդրադարձ է կատարուում հայկական գաղթավայրերին եւ նրանց հետ կապ պահելու խնդրին:

Բէկզադեանի պատուիրակութիւնն իր հետ Մոսկուա տարաւ նաեւ այս գեկուցագիրը: Փաստաթղթի՝ 1921 Փետրուարի 18ով թուագրուող ուղևորէն թարգմանութիւնը վաւերացուած է պատուիրակութեան քարտուղար Վ. Մուրադեանի կողմից: Զեկուցագիրը Մոսկուա տանելով՝ ՀՍՍՀ պատուիրակութիւնը հաւանաբար յոյսեր էր փայփայում Թուրքիայի հետ խորհրդային կողմի յարաբերութիւններում Հայաստանի դերի բարձրացման վերաբերեալ: Սակայն Մոսկուա ժամանելու յաջորդ օրերին հայ պատուիրակներին ակնյայտ դարձաւ իրենց յոյսերի անհեռանկարութիւնը: Այս գեկուցագրից շատ չանցած՝ արդէն 1921 Յունուարի 5ին, նրա հեղինակ Պետրոսեանին տեսնում ենք ՀՍՍՀ Արտգործոցնոյմատի նորաստեղծ Արեւելեան Բաժնի վարչիչ պաշտօնում: Սակայն շատ չուտ այն վերանուանուել է «Տեղեկատու եւ Արեւելեան Բաժին», իսկ այնուհետեւ՝ «Տեղեկատու Բաժին»:

Հայկական գաղթավայրերի հանդէպ Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնների կողմից գործնական քաղաքականութիւն վարելուն էր ուղղուած Պետրոսեանի հեղինակած յաջորդ վաւերագիրը: Այն ՀՍՍՀ Արտգործոցնոյմատի «Տեղեկատու Բաժին»ի կանոնադրութեան նախագիծ էր, որի համաձայն նախատեսուող բաժինն ունենալու էր 3 ենթաբաժին՝ ընդհանուր տեղեկատուութեան, արեւելեան երկրների, արտասահմանեան հայ գաղութների:

Արտասահմանեան հայ գաղութների ենթաբաժինը պէտք է յարաբերութիւններ հաստատէր հայկական գաղթավայրերի հետ, նրանց տեղեկութիւններ փոխանցէր Խորհրդային Հայաստանի վերաբերեալ, վերլուծութիւններ պատրաստէր գաղթավայրերի մասին, զբաղւէր ներգաղթի խնդիրների կանոնակարգմամբ եւ այլ հարցերով: Սակայն ներկայացուած նախագիծն ամբողջութեամբ կեանքի չկոչուեց: Պետրոսեանի ղեկավարութեամբ գործող Տե-

դեկատու Բաժինը 1921 Յունուար-Փետրուարին Հիմնականում զբաղւում էր իշխանութիւնների համար տեղեկատուութիւններ, մամուլի տեսութիւններ պատրաստելով: Փետրուարեան Ապստամբութեան նախօրէին՝ 1921 Փետրուարի 15ի գիշերը, ՀՍԽՀ Արտակարգ Յանձնաժողովի (չեկա) կողմից ձերբակալւում է Պետրոսեանը եւ բանտից ազատւում Փետրուարի 18ին տեղի ունեցած իշխանափոխութեան հետեւանքով: Նա պաշտօնավարել է Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի Արտգործնախարարութիւնում՝ որպէս Տեղեկատու Բաժնի վարիչ, իսկ Ապրիլին մեկնել Պարսկաստան: ՀՅԴի վարած քաղաքական գծին համաձայն չլինելու պատճառաբանութեամբ՝ 1921ի ամռանը հեռացել է կուսակցութիւնից⁷:

Փետրուարեան Ապստամբութեան հետեւանքով ինչպէս ՀՍԽՀ իշխանութիւնների շատ ծրագրեր, այնպէս էլ դադթավայրերի հանդէպ որդեգրուելիք քաղաքականութեան հարցը մնաց զուտ թղթի վրայ: Կեանքի չկոչուեցին այս առաջարկ-նախագծերը: Սակայն յետոյ էլ մոռացութեան չմատնուեցին: 1921ին Փետրուարեան Ապստամբութեան աւարտից յետոյ կրկին մէջտեղ եկաւ Պետրոսեանի կողմից պատրաստուած Տեղեկատու Բաժնի նախագիծը: Այն ուղղակի լրացումներէից ու խմբագրումից յետոյ 1922 Օգոստոսի 2ին ՀՍԽՀ Ժողովրդական Կոմիսարների խորհրդի Նախագահ Սարգիս Լուկաշինի կողմից հաստատուեց իբրեւ Ժողկոմխորհի Տեղեկատու Բաժնի կանոնադրութիւն⁸: Իսկ դադթավայրերի հանդէպ բոլշեւիկեան քաղաքականութեան վերջնական ձեւաւորումը տեղի ունեցաւ Լոզանի խորհրդաժողովին (1922-1923) յաջորդող շրջանում:

Հրատարակուող 3 փաստաթղթերը պահւում են Հայաստանի Ազգային Արխիւի (ՀԱԱ) թիւ 114 Ֆոնդում (ՀՍԽՀ Արտաքին Գործերի Կոմիսարիատ): Հրապարակման ընթացքում փաստաթղթերի իմաստային եւ լեզուաոճական առանձնայատկութիւնները պահպանուել են ընազդային տեսքով, կատարուել են միայն կէտազրական եւ ուղղազրական մասնակի շտկումներ եւ որոշ ծանօթագրութիւններ:

1.

«ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ»

13 Դեկտեմբերի 1920թ.

Երեւան

Արտասահմանեան Գաղութներ, Գաղութներու Քաղաքական Մտայնութիւնը Հայկական Հարցի Վերաքերմամբ

Համաեւրոպական պատերազմի զինադադարից անմիջապէս վերջ արտասահմանի բազմամարդ հայ գաղութներու մէջ տարեբայնօրէն յառաջ եկաւ ահագին ոգեւորութիւն: Ոգեւորուեց բուն հայ պուրժուազիան, հայ վաճառականը, հայ արդիւնաբերողը, ոգեւորուեցին նաեւ բոլոր անոնք, որոնք իրենց կեանքի ընթացքին ոչ հայկական հարցով էին հետաքրքրուած, ոչ այդ հարցին ռելէ կերպով նպաստած: Նրանց առջեւ բացուեցան ընդարձակ հեռանկարներ օգտագործելու Հայաստանի, մեծ Հայաստանի համբերը եւ բոլոր հարատւութիւնները, մասնաւոր Կիլիկիայի: Ոչ մէկ ժամանակ արտասահմանի հայ քաղաքական բոլոր հոսանքները, առանց բացառութեան, այնքան ռոմանթիք չէին եղած, որքան զինադադարից յետոյ: Մասնա մկատի առնելու,

որ պետութիւն մը կազմելու հիմնական տարրերէն մէկն է ազգաբնակչութիւնը, որ դժբաղտաբար ջարդուած էր, բոլորը կը պահանջէին Հայաստան ծովէ ծով. Սեւ եւ Միջերկրական ծովերով, անպատճառ Կիլիկիայով: Այդ ծրագիրը գաղտնի կերպով ջատագովողներն էին Անգլիան եւ Ամերիկան՝ յանձին ոռմանքիք Ռիլսընի¹⁰: Փրկելու համար Կիլիկիան Յրանսայի ճիրաններէն, Անգլիան գաղտնի կերպով Փարիզի ազգային կոչուած համագումարի ընթացքին թելադրած է պինդ կաշէլ Կիլիկիային: Անգլիայէն սիրտ առած, այնտեղ հաւաքուած հայ «դիւանագէտները» համարձակած էին նոյն իսկ Փարիզի մէջ կազմակերպել մեծ միտինկ եւ ցոյցի ձեւով պահանջել Կիլիկիան: Մեծ Հայաստանի գաղափարին ամենամեծ եւ եռանդուն պաշտպանն էր Պօղոս փաշան¹¹: հայ պուրժուազիային կուտքը, որուն միացած էր Ահարոնեանը¹², հակառակ անոր, որ ունեցած էր Հայաստանի Խորհուրդէն մանտաք¹³ պահանջելու աւելի համեստ սահմաններով Հայաստան:

Անցաւ մեղրամսիս շրջանը եւ, շնորհիւ եւրոպական քափիթալիսթական պետութիւններու քաղաքական եւ տնտեսական շահերու դասաւորման, որ հաշուի պիտի առնէր անխուսափելիօրէն ռէալ ուժերու փոխյարաբերութիւնը, Մեծ Հայաստանէն մնաց Սեւի Հայաստանը՝ իր անորոշ սահմաններով, սակայն հակառակ այդ բոլորին դեռ եւս արտասահմանեան քաղաքական կուսակցութիւնները չի դադրեցան մրցել իրարու հետ: Խեղճ Կիլիկիայի հարցը դարձաւ ծիծաղելի. Սիւհուն եւ Դիհուն գետերուն մէջ, երեք տեղ տարբեր կուսակցութիւններու միջոցով յայտարարելով անկախութիւն¹⁴: Հակառակ անոր, որ Սեւի դաշնագրով հայկական երկու հատուածները իրաւականօրէն միացած պէտք էին համարուէր, սակայն հայ պուրժուազիան յանձին Պօղոս Եւուպարի երկու ամիս առաջ կը պահանջէր մանտաք գաղութներէն՝ զբաղուելու համար «չազատագրուած Հայաստանի եւ Կիլիկիայի» հարցով, ծառայելու համար իբրեւ գործիք եւրոպական քափիթալիզմի յետին նպատակներուն, յամառելով ներկայանալ միակ ներկայացուցիչը քաղաքաշար թրքահայ դատին, առանց ունենալու իր ետեւը թրքահայ մասսան, որ փաստօրէն ցան ու ցրիւ է եկած Հայաստանի, Վրաստանի, Հիւսիսային Կովկասի, Ատրպէյճանի եւ Ռուսաստանի մէջ եւ որ տեղեկութիւն չունի իր անունով եղած քաղաքական բռնապետներէն¹⁵, առանց նոյն իսկ ունենալու զաղութներու հայկական մասսաները, որոնք բոլորովին երես էին դարձուցած վերջերս պուրժուազիայի այդ կուտքէն, պոյքոթի ենթարկելով անոր հրաւիրած Երկրորդ Փարիզի Ազգային Համագումարը¹⁶, որուն մասնակցած էին Հայկական Դատին հետ ոչ մէկ առնչութիւն չունեցող մէկ քանի ազնուական խաներ, պէկեր եւ էֆենտիներ, սակից անկից նշանակովի ուղարկուած եւ մէկ քանի անհատ դաշնակցական մտաւորականներ:

Գաղութներու ողջամիտ հայոց համար գաղտնիք չէ, որ Հայաստանի Հանրապետութեան, Ատրպէյճանի եւ Վրաստանի շարքին de facto ճանաչուող եղաւ ճիշտ այն ժամանակ, երբ պոլշեիկեան Ռուսաստանը կը մօտենար Հիւսիսային Կովկասին եւ եղան միայն այն նպատակով, որ այդ պետութիւնները ծառայեն իբրեւ պատմէշ Ռուսաստանի դէմ¹⁷, եւ այն ժամանակ, երբ Հայաստան կը քնքը գինադադար Խորհրդային Ռուսաստանի հետ¹⁸ զիջելով անոր դէպի Պարսկաստան տանող ճանապարհները, Հայաստանը դադրեցաւ համարուել իբրեւ պահակ Անգլիայի եւ յառաջ եկաւ րեկում անոր քաղաքականութեան մէջ ի վնաս Հայաստանի: Իրականութիւնը այսպէս ըմ-

քոնող, այս ուղղութեամբ խօսող եւ գրող մտատրականներ չէին պակսեր արտասահմանի մէջ: Մայիսեան դէպքերէն¹⁹ յետոյ, երբ շատ էր տարածուած արտասահման, որ Հայաստան դարձած է սովեթական, ամենէն պահպանողական ուղղութեան հետեւող «Ժամանակ» բերթը (Պոլիս) գրած էր խմբագրական մը, ուր դառնութեամբ խօսելով Անթանոքայի քաղաքականութեան դէմ, կը պաշտպանէր այն տեսակէտը, որ ուրիշ ելք չունէր Հայաստան, քացի սովեթական դառնալուց: Այդ թիւը քոնֆիսքացիայի²⁰ ենթարկուեցաւ, եւ թերթը փակուեցաւ²¹:

Ես կը յիշեմ այն մեծ խանդավառութիւնը, որ յառաջ բերած էր Լենինի առաջին դեկրետը Հայաստանի անկախութեան ճանաչման մասին²² հայ մասսաների մէջ արտասահմանում:

Շնորհիւ Անգլիայի բացայայտ քաղաքականութեան, Հայաստանի այս մեծ դժբաղտութենէն վերջ, եթէ Խորհրդային Հայաստանը յաջողի թրքահայ դատը, որ խղճի հարց մըն է, գէթ մասամբ լուծել, միացնելով Տաճկահայաստանի մէկ մասը եւ տեղատրելով Ռուսաստանի, Հիւս. Կովկասի, Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի մէջ ցամ ու ցրի եկած բազմաթիւ անտուն անտէր բշտառ տաճկահայերը, ոչ միայն կը շահի նաեւ համակրութիւնը ամբողջ արտասահմանի հայ ժողովրդին, խանդավառութիւն յառաջ բերելով անոր մէջ, աւելի լայնօրէն կը շահի նաեւ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի բովանդակ աշխատաւոր մասսաների համակրութիւնը:

Յատկանշական է այն քերանացի յայտարարութիւնը, որ Հայաստանի անգլիական ներկայացուցիչը ըրաւ մախկին կառավարութեան՝ Կարսի անկումէն յետոյ, թէ ինք իբր թէ խօսած է տաճկահայերու հետ եւ լսած է, թէ անոնք կը ճանչնան միայն Պօղոս Նուպարը իբրեւ իրենց ներկայացուցիչ ու այդ իմաստով ալ հեռագրած է: Այս ողորդութենէն վերջ ալ երեւի դեռ անգլիական կառավարութիւնը նպատակ ունի իբրեւ ղեկըր²³, տաճկահայ դատը դիւանագիտական խաղերու առարկայ դարձնելու:

Գաղութային Կազմակերպութիւններ եւ Անոնց Գործունէութիւնը

Հայաստանի Հանրապետութեան կազմակերպումէն առաջ Հայաստանի սահմաններէն դուրս քաղաքական նպատակով գործող յեղափոխական-դաւադդական կազմակերպութիւններու գոյութիւնը հասկանալի էր, քայք վերջերս Հայաստանի համար քաղաքական իմաստով խորհող եւ գործող արտասահմանեան կուսակցութիւնները կարծէք թէ դարձած են անախրոնիզմ²⁴: 'Դասական գաղութը' անիմաստ քաղաքական վեճեր Հայաստանի շուրջ, ամերիկահայ գաղութն է, ուր բնաւ այս երկրին հետ կապ չունեցող կուսակցութիւններ եւս, ինչպէս Ռամկավար, Վերակազմեալ, Ս. Դ. Հնչակեան, Դաշնակցականներու կարգին կը մղեն իրարու դէմ յարատեւ էքսթրիթորիալ²⁵ պայքար, առանց կապելու այդ պայքարը իրենց հետեւորդներու դասակարգային շահերուն հետ մոյն երկրին մէջ: Կտրուած իրենց հայրենիքէն, աշխատաւորներ միշտ կ'երազեն լաւ օրեր իրենց հայրենիքի համար եւ, բաղձալով վերադառնալ իրենց տները, միշտ կու տան առատածեղնօրէն իրենց աշխատավարձէն աւելցած գումարները հայ տարագիրներու, որբերու բանակին համար եւ այդ գումարները կը հասնին միլիոններու: Նոյն եռանդով այս վերջին երկու տարին զոհաբերութիւններ կ'ընեն եգիպտացի, պուլկարահայ, ռումանահայ հոծ գաղութները օրինակելի մրցակցութեամբ: Օրինակելի գա-

դուք այդ տեսակետով պուկարահայ գաղութն է, որ ունի Ազգային] Խորհուրդ՝ ընտրուած ընդհանուր, հաւասար, գաղտնի եւ համեմատական սիսթեմով կազմուած համագումարէ մը: Այդ համագումարը դրած է ամէն մէկ հայու վրայ առաջատուական ազգային տուրք, որ կը բաշխուի հետեւեալ ձեւով.

50% հայկական բանակին

20% որբերուն եւ տարագիրներուն

15% ինքնապաշտպանութեան

10% ներգաղթի

5% կարմիր խաչի

Այս կազմակերպութիւնը 1918թ. Դեկտեմբերէն մինչեւ 1920թ. Փետրուար տեսցած է 1 1/2 միլիոն լեւա (պոլիտական ֆրանք) ել եւ մուտք:

Նոյնպիսի կազմակերպութիւն ունի նաեւ ռումանահայ գաղութը: Պոլսոյ մէջ նոյնպէս բանակի մասնախումբ մը կազմուած է եւ մեծ քանակութեամբ նուիրներ ապրանքով ուղարկած է այստեղ: Պոլիս, Ամերիկա, Պուկարիա, Ռումանիա, Եգիպտոս այս բոլորիս կան արտասահմանեան վալութայով²⁶ մեծ գումարներ զանազան գաղութային խորհուրդներու եւ այլ մարմիններու մօտ, գլխաւորաբար հաւաքուած ի նպաստ բանակին, որբերու, ներգաղթի եւ այլն: Անոնց մանրամասն հաշիւները դժբաղատաբար չունենք ձեռքի տակ, որովհետեւ դեռ նոր ձեռնարկուած էր գաղութային այդ գործունէութիւնը սիսթեմի վերածել, մշակելով միօրինակ նախագիծ-կանոնագիր չ. չ. օժանդակող միութիւններու, որոնք պիտի գործէին չ. չ. դիւանագիտական ներկայացուցիչներու եւ հիւպատոսներու հսկողութեան տակ: Այս նախագիծերը եւ հրահանգները, որոնց օրինակները ներփակուած են այստեղ, արդէն ուղարկուած են:

Այժմ, երբ Հայաստանը հռչակուած է խորհրդային, կարող է պատահել, որ զանազան délégationներ այդ գումարները ապօրինի կերպով գործածեն այլ նպատակներու համար:

Այդ գումարները հաւաքուած են գլխաւորաբար արտասահմանի հայ աշխատաւորներու նուիրներով, որ արդիւնք է անոնց արիւն քրտինքին, Հայաստանի մէջ ապրող հայ աշխատաւորութեան, հայ բանակին համար, որ այժմ իբրեւ Կարմիր Բանակ պիտի ծառայէ նոյն ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան:

Հայաստանը այժմ կտրուած է արտաքին աշխարհէն, բայց պէտք է գտնել ճանապարհներ եւ միջոցներ պարզաբանելու համար արտասահմանի հայ աշխատաւորութեան այն յեղաշրջումը, որ կատարուեցաւ այստեղ, այդ յեղաշրջման օգտակարութիւնը եւ ընել կարելին թոյլ չի տալու համար, որ մեր գաղութները մոլորուին զանազան “դիւանագետներու”, հայ փաշաներու եւ պէկերու կողմէ եւ դառնան օպիէկտը²⁷ Անքանքայի դիւանագիտական նոր խաղերու: Միւս կողմէ պէտք է միջոցներ ձեռք առնել փրկելու եւ օգտագործելու արտասահմանեան գումարները՝ կրկին Հայաստանի համար գտնելով նոր ձեւեր, որպէսզի արգելք չի յարուցուի Անքանքայի պատկանող պետութիւններու կողմէ:

Ա. Գ. Նախարարութեան նախկին ժամանակաւոր վարիչ Մ. Պետրոսեան

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՍԻՆ

Հայաստանի Հանրապետութիւնը Խորհրդային հռչակուելուց յետոյ նա, իբրեւ դաշնակից Ռուսաստանի ընկերային յեղափոխական մեծ շարժման, պիտի կատարէ իր կողմից աւանկարտի²⁹ դերը յետամնաց Արեւելքի մէջ, տարածելու համար յեղափոխական սերմերը Արեւելքի տառապող աշխատատր ժողովուրդներու մէջ եւ ստեղծելու Արեւելեան ազգերու մի նոր ֆեդերացիա, որ Անդրկովկասեան Ֆեդերացիայի հետ միասին պիտի կապուի յեղափոխական Խորհրդային Ռուսաստանին: Հայաստանը պիտի դառնայ միջնորդը Ռուսաստանի Արեւելեան քաղաքականութեան, որ հետզհետէ զուտ քաղաքական նպատակներէ զատ, պիտի հետապնդէ եւ ընկերային նպատակներ Արեւելքում: Այժմ այս քաղաքականութիւնը ձեռնտու է ամենից աւելի հայ աշխատատրութեան, որովհետեւ ամոր խաղաղ զարգացման նախապայմանն է վերջակէտ դնել այն ազգամիջեան կռիւներուն, որոնք սպառած են ամոր կենսունակ ուժերը, իսկ այդ կռիւներուն վերջ կը տրուի ոչ միայն Անդրկովկասեան Ֆեդերացիայի ստեղծումով, այլ նաեւ Արեւելեան Ֆեդերացիայի կազմակերպումով: Այդ գործը լաւ պայմաններու մէջ դնելու եւ ղեկավարելու համար բնական է, որ Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին Գործերի Կոմիսարիատը կ'ունենայ իր առանձին բաժինը՝ *Отдел Востока* (*otdel vostoka*՝ արեւելքի բաժին – Հ.Ս.), որը կը տանի իր աշխատանքները համախորհուրդ Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Ազդրէյջանի Արտաքին Գործերի Կոմիսարիատների համապատասխան բաժինների հետ:

Յոյց տալէ առաջ այն միջոցները, որոնց պիտի դիմէ Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին Գործերի Կոմիսարիատը, եւ պիտի փորձեմ մի թոռցիկ ակնարկով վերլուծել այդ քաղաքականութեան անմիջական օպիէկտը եղող Տաճկաստանի քաղաքական, տնտեսական դրութիւնը եւ դասակարգերի փոխարարութիւնները Համիտի տապալումից վերջ մինչեւ վերջին շրջանը:

Սուլթան Համիտի բռնակալութեան շրջանին Տաճկաստանի մէջ տիրապետող ոյժն էր Համիտի բանարիլլան³⁰, որ կը մասնակցէին ֆետտալական եւ կղերական դասակարգերի արտայայտիչներ: Համիտի օրով բայքայում էր պետական օրգանիզմը, իսկ այդ բայքայումից վնասողներն էին, ի շարս ուրիշ ճնշուող ժողովուրդների, նաեւ թուրք աշխատատրութիւնը, որ բնդամօթի միւս էր անվերջ պատերազմների եւ բռնկումների դէմ, բայց որ շնորհիւ իր յետամնացութեան եւ դասակարգային անգիտակցութեան յամբօրէն տաճում էր իր տառապանքը եւ ընդունակ չէր ընթոստանալու: Աւելի շեշտուած կերպով այդ սիսթէմի հետեւանքները զգացողները զինուորական եւ քիւրդկառական տարրերն էին, որոնք չէին ստանում կանոնաւոր ռոճիկ, ունէին անկայուն դիրք եւ մի գեղեցիկ օր իբրեւ անպէտք փախա դուրս շարտուելու եւ սոված մնալու հեռանկար: Այդ դասերի վրայ էր յենում Իքիհատի³¹ շարժումը: Բնալի³² տեսակցութիւնից յետոյ, երբ Թուրքիան նոր անդամահատութեան վտանգի էր ենթակայ, թուրք զինուորական դասը դուրս եկաւ յանձնին[ս]

էնվերի եւ Նիագիի եւ կատարուեց յեղաշրջում, որ յեղափոխական շարժում չէր, այլ պարզ Pronunciamento³³:

Եթէ ճիշտ է ընդունել որեւէ երկրի սահմանադրութիւն իբրեւ արդիւնք այդ երկրի մէջ տիրող հասարակական ուժերու փոխյարաբերութեան, ապա ուրեմն Թուրքիայի 1908ի սահմանադրութիւնը իր էութեամբ չէր եւ չէր կարող լինել դեմոկրատիկական բուրժուական իմաստով, որովհետեւ Թուրքիայի բուրժուազիան կը պատկանէր ոչ-թուրք ազգութիւնների, որոնք երկրորդական դեր էին կատարում քաղաքական ասպարէզում, իսկ թուրքերի մէջ այդ դասակարգը չափազանց թույլ էր եւ չէր ներկայացնում իրանից հասարակական կշիռ ունեցող ոյժ:

Սահմանադրութեան առաջին տարին Իքիհատը եւրոպական սահմանադրութիւններից ազդուած դեմոկրատիզմի հովեր էր առնում, սակայն չէր կարող հաշտի չառնել այն հասարակական ուժերը, որոնց վրայ կը կրթներ, նա առաւ իր հետ եւ կղերական դասակարգը եւ դարձաւ տիպիկ, անլի մոտերն ներկայացուցիչը համիսլամիզմի եւ պանթուրանիզմի: Թուրքական գաղափարը նոր քափ ստացաւ, հիմնուեցան պարբերաբերքեր՝ «Թիւրք Եուրդու» (Թուրքական աշխարհ - Հ.Ս.), «Թիւրք Օճաղը» եւ այլն, ուր թուրք շովէն³⁴ մտատրականութիւնը կը բարձրացնէր օսմանցիի դրօշակին տեղ թուրքական դրօշակը՝ բրքական ալ պայրախը³⁵: Այլեւս չէր խօսուեր օսմանեան ցեղերու մասին, որոնց մէջ կը մտնէր նաեւ թուրք ցեղը, այլ կը խօսուեր բազէն, թէ Թուրքիան թուրքին է պատկանում:

Պանթուրանիզմի պրոպականտը անլի եւս ուժեղացաւ համաշխարհային պատերազմի ընթացքին, երբ Գերմանիան յաղթական էր, երբ Ռուսաստանը քաղաքացիական կռիւների մէջ էր եւ կը համարուեր հասած մոմենտը իրականացնելու համար այս իդէալը:

Թուրք իրականութեան մէջ կար նաեւ մի ուրիշ կուսակցութիւն - Իթելաֆը³⁶, որ արտայայտիչն էր հին թուրքերի, այսինքն՝ թուրք կղերի, ֆեոդալների եւ Իքիհատէն դժգոհ մնացած մտատրականների: Հիմնուելով գրեթէ նոյն դասերի վրայ՝ այս ուժը պէտք էր տեղի տար Իքիհատին, որ անլի կենսունակ էր եւ տիրապետող:

Սահմանադրութեան առաջին տարիներէն վերջ Իթելաֆը գրեթէ քաշուեցաւ հրապարակէն եւ կազմուեցաւ փարլամենտ գրեթէ զուտ Իքիհատական:

Նպատակս լինելով այստեղ միայն թուրք ազգին մէջ գոյութիւն ունեցող քաղաքական հոսանքները վերլուծել, ես զանց եմ առնում վերլուծել Իքիհատի եւ փոքր ազգութիւնների փոխյարաբերութիւնները:

Դժբախտաբար թուրք ազգին մէջ սահմանադրութիւնից յետոյ ոչ միայն հրապարակ չեկաւ թուրք սոցիալիստ կուսակցութիւն, հակառակ անոր որ կար ուժեղ, տարերային բանուորական շարժում, այլ նոյնիսկ հրապարակ չեկաւ մի բուրժուական դեմոկրատիկ կուսակցութիւն: Թուրք գիւղացիութիւնը, ինչպէս առաջ, տառապում էր թուրք ֆեոդալիստների, պէկերի եւ աղաների ձեռքում, որոնք այս անգամ ամենաեռանդուն անդամներն էին Իքիհատի:

Տաճկաստանի Տնտեսական Պատկերը եւ Բանուորական Շարժումը Սահմանադրական Շրջանին

Թուրքիան հողային սեփականութեան տեսակէտից կիսաֆեոդալական երկիր է: Հողերը մեծ մասամբ պէկերու, աղաներու սեփականութիւն են: Թուրք

գիտացիութիւնը ամենից գրկուած, տառապած դասակարգն է. մեծ մասամբ ճորտացած կան սակաւահոգ: Թուրք գիտացին սահմանադրութիւնէն ոչ մի օգուտ չէր տեսել, որովհետեւ չէ ունեցել իր շահերին պաշտպան ոչ մէկ կուսակցութիւն: Մեծ քաղաքներուն մէջ է կենտրոնացած բուրժուազիան, որ այժմ գոտ բրքական քաղաքներու մէջ բրքական է, որովհետեւ պատերազմի ընթացքին քրիստոնէայ բուրժուազիան շատ տեղերէ վտարուած կան ոչնչացուած է: Արդիւնաբերութիւնը Թուրքիայի մէջ քիչ է զարգացած:

Սահմանադրութեան շրջանին տարերայնօրէն յառաջ եկաւ ուժեղ բանուորական շարժում Պոլիս, Սալոնիկ, Իզմիր, Պրուսա եւ Ադանա քաղաքներուն մէջ:

Թուրք բանուորութիւնը, որ սենտիքաներու³⁷ մէջ կազմակերպուած էր խառն, տարբեր ցեղի պատկանող բանուորներու հետ, չունէր իր արտայայտիչը քաղաքական հողի վրայ: «Իշքիրակ» (համագործակցութիւն), «Մոսիա-լիսը» անուումով թերթեր կը հրատարակուէին սոցիալիզմին բոլորովին անծանօթ, բանուորութեան հետ ոչ մի կապ չունեցող մարդոցմէ, որոնք անելի շուտ քաղաքական շանթածի դեր կը խաղային ձեռք բերելու համար Իթիհատէն լաւ պաշտօններ:

Մուստաֆա Քեմալի Շարժումը

Այս շարժումը ունի միայն քաղաքական բնոյթ, երբեք՝ սոցիալական: Այն չափով, ինչ չափով նա կը պայքարի համաձայնական իմպերիալիզմի դէմ՝ բոլլ չտալու համար, որ գոտ բրքական հողամասեր պոկուին Տաճկաստանէն, այդ շարժումը ազգային ազատագրական է, իսկ այն չափով, ինչ չափով որ նա կ'ուզէ վերականգնել նախկին Թուրքիան, իրեն կցելու համար ոչ-բուրք հողամասեր, նա կը ներկայանայ մրցակից համաձայնական իմպերիալիզմին: Եթէ ազգային տեսակէտով այդ շարժումը ազատագրական է, սոցիալական տեսակէտով նա յետադիմական է, որովհետեւ ամոր գլուխ անցած դեկավարները կը պատկանին գիտացիութիւնը ճնշող պէկերու եւ աղաներու, կիսաֆէոդալներու դասակարգին: Արտաքին կոմունիստական ձեւերը ոչնչով չեն կարող փոխել դասակարգային էութիւնը դեկավարողներու, որոնք ճարպիկ կերպով Պոլսոյ կառավարութեան հետ համախորհուրդ իրենց սղած կողմին հետ գուզընթաց կը բանակցին նաեւ համաձայնական քափփրալիստ պետութիւններու հետ՝ սարքելու համար քոմպիւնացիաներ³⁸ անելի ձեռնտու պայմաններով վերականգնելու նպատակով պատերազմէն պարտուած Թուրքիան:

Անգլիան, որուն շահերը ամենէն անելի վտանգուած են Արեւելքում, մանաւանդ Վրանգէլի³⁹ ջախջախումէն վերջ, պիտի աշխատի ամէն կերպ բոլլ չտալ, որ Սովետական Ռուսաստանը օգտագործէ այդ շարժումը այժմ անելի ուժգին կերպով իր դէմ:

Մուստաֆա Քեմալը իր սոցիալական դիմագծով լինելով կասկածելի ոյժ, որ կարող է անցնել իմպերիալիզմի կողմը, հենց որ սակարկութիւնը անելի յաջող դուրս գայ եւ կարետոր քոնցեսիաներ⁴⁰ ձեռք բերէ⁴¹, միակ ապահով միջոցը Թուրքիոյ տառապող աշխատատոր գիտացիութիւնը իրապէս սոցիալական⁴² յեղափոխութեան կողմը գրաւելու համար Թուրքիայի սովետիզացիան է՝ բոլորովին անջատ եւ անկախ Քեմալէն:

Բնական է, թե որքան երկար առեն որ հնարաւոր է, ձեռնառու է քննալական շարժումը ձեռքից բաց չը թողնել՝ ժամանակ շահելու եւ պրոպագանդական համար աւելի ձեռնառու միջոցներ ձեռք բերելու համար:

Ինչպէս ենթարկել Թուրքիան Սովետիզացիայի

Թուրքիոյ մէջ բանտորագիւղացիական յեղափոխութիւն յառաջ բերելը ամենադժուարին գործն է: Թուրք աշխատատեղիները չէ ունեցած, ինչպէս վերեւ յիշեցի, իր հարազատ կուսակցութիւնը, մա սոցիալիստական պրոպագանդա չէ տեսել: Թուրք մտաւորականութեան մէջ հազիւ գտնուին մատի վրայ համրուող իդիալիստներ, որոնք երբեք անցեալում կեանքի մէջ չեն արտայայտուած: Իբրեւ պրոպագանդիստ գոյգէ շատ աւելի վստահելի են ագր-բէյջանցի եւ ռուսաստանցի թուրք մտաւորականները, որոնք երկար տարիներ ապրած կը լինեն ռուսական յեղափոխական մթնոլորտում եւ հմտութիւն ու փորձառութիւն ձեռք բերած կը լինեն: Ահա այդ ուժերն է, որ մոքիլիզացիայի պիտի ենթարկել եւ անոնց միջոցաւ յառաջ բերել գաղտնի կազմակերպութիւններ Թուրքիայի մահանգային կենտրոններում, որտեղից եւ ճիւղեր տարածել աւելի ներքեւ: Շարժումը պէտք է ունենայ երեք գլխաւոր կենտրոն - Կ. Պոլիսը, Անգորան եւ Էրզրումը: Պոլսոյ ճանապարհով կարելի է կապ պահել Անգորայի հետ, իսկ Կարսի ճանապարհով՝ Էրզրումի հետ: Թուրքիայի պայմաններում, գիւղացիին եւ բանտորին ցաւերում լաւ ծանօթ մարդիկ պէտք է խմբագրեն շատ հասկանալի պարզ թուրքական լեզուով պրոշլիւքներ, պարբերական մամուլ եւ գաղտնի ճանապարհով տարածեն թուրք աշխատատեղիներում մէջ: Այդ հրատարակութիւնների եւ Թուրքիոյ մէջ յառաջ բերուելիք գաղտնի կազմակերպութիւնների ընդհանուր ղեկավարութիւնը պէտք է լինի Հայաստանի մէջ եւ պէտք է դրուի Արտաքին Գործերի Կոմիսարիատի Արեւելեան Քաղաքականութեան Բաժնի վրայ, որ պիտի գործէ Մոսկուայի եւ Բագուի հետ համախորհուրդ: Արեւելի Բաժինը պահելով կենդանի կապ այդ շարժման հետ, կը պատրաստի պարբերական քաղաքական զեկուցումներ գործելու ընթացքի մասին Արտաքին Գործերի Կոմիսարին:

Արեւելի Բաժինը կապ կը պահէ նոյնպէս ի հարկին Պարսկաստանի եւ առհասարակ արեւելեան ազգերի շարժման հետ՝ ունենալով իր գործունէութեան իբրեւ ծանօթութեան կենտրոն Թուրքիան:

Գործունէութեան մանրամասն ծրագիր կազմելու, աշխատանքի բաժանման եւ իրաւասութեան ճշտման համար գոյգէ կարելուր համարուի Մոսկուայի, Բագուի եւ Երեւանի համապատասխան ձեռնահաս ներկայացուցիչների մի կոմիտեանս գումարել:

Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին Գործերի Կոմիսարիատի Արեւելի Բաժնի ներքին կազմակերպութիւնը, տեխնիկական ձեւն ու ծաւալը կախում է այն իրաւասութիւններից, որ պիտի մա ունենայ եւ այն աշխատանքներից, որոնք պիտի դրուեն նրա վրայ:

Արտասահմանեան Գաղութներ Եւ Նրանց Հետ Կապ Պահելու Մասին

Առանձին զեկուցումով⁴⁵ եւ պարզած եմ արտասահմանեան հայ գաղութների քաղաքական մտայնութիւնը եւ ցոյց եմ տուած, թէ ինչ միջոցներ ձեռք պէտք է առնել հակազդելու համար այն բոլոր քաղաքական եւ դիւանագիտական խաղերին, որոնց զոհ կարող են դառնալ այդ գաղութները:

Ուրեմն՝ գաղութները պետք է օգտագործել երկու կերպ.

ա) Քաղաքական տեսակետից

բ) Նիւթական օժանդակութիւններ ձեռք բերելու տեսակետից:

Այս երկու մպատակների հասնելու համար պետք է աշխատել ունենալ գաղտնի կերպով գործող և խորհրդային Հայաստանի հետ կապ պահող ներկայացուցիչներ զանազան գաղութներում, որոնց պարտականութիւնը պիտի լինի. ա) Հնարատրութեան սահմաններում զեկուցումներ ուղարկել Հայաստան, բ) Այստեղից Հայաստանի մասին պարբերաբար ուղարկուած տեղեկութիւնները ժողովրդական լայն մասսաների մէջ տարածել աշխատել, գ) Միում տալ արտասահմանում գործող զանազան մպատի մարմիններին, որ շարունակեն իրենց առաքումները Հայաստանի որբերին, գաղթականներին:

Աւելի լայն չափով գաղութային գործունեութիւնը բնական է, քէ առայժմ հնարատր չէ, որովհետեւ խորհրդային Հայաստանը ճանաչուած չէ եւ չի կարող ունենալ իր պաշտօնական ներկայացուցիչները:

Վերեւ յիշուած գաղտնի կերպով գործող ներկայացուցիչները նշանակելու եւ գործը կազմակերպելու համար շատ օգտակար կը լինի խիստ վստահելի մէկը ուղարկել գոնէ մինչեւ Պոլիս:

Մ. Պետրոսեան

Յաւելուած.- Հայաստանի սահմանների մէջ ապրող տանկահայ աշխատատրութեանը խորհրդային Հայաստանին կապելու համար անհրաժեշտ է ստեղծել յատուկ մարմին, որ պետք է գործէ Արտ[աքին] Գ[ործերի] Կոմիտարիատի հսկողութեան տակ այն չափով, ինչ չափով որ այդ մարմինը պիտի օգտագործուի քաղաքական մպատակով:

3.⁴⁴

[1921թ. Յունուար]⁴⁵

ՆԱԽԱԳԻԾ

Խ. ՀԱՀԱՅՏՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ԿՈՄԻՏԱՐԻԱՏԻ
ԻՆՖՈՐՄԱՑԻՈՆ ԲԱԺԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ

Ինֆորմասիոն բաժին

ա) Ենթաբաժին ընդհանուր ինֆորմացիայի

բ) “ Արեւելեան երկրների

գ) “ արտասահմանեան հայ գաղութների

ա) Ընդհանուր ինֆորմացիայի ենթաբաժնի պարտականութիւնները.

Պատրաստել տոսիւներ⁴⁶ տեղական եւ արտասահմանեան մամուլի կտրօններէ (virezki⁴⁷) ներքին, արտաքին եւ միջազգային քաղաքականութեան հարցերու շուրջ: Այս նիւթերուն հիման վրայ ընել վերլուծումներ եւ պատրաստել թեզիւմներ (խտացում) ու քարզմանութիւններ:

Պատրաստել թեզիւմներ եւ վերլուծումներ Խ[որհրդային] Հայաստանի արտասահմանեան ներկայացուցիչների եւ արտասահմանեան քաղաքական թղթակիցների կողմից ստացուած զեկուցումների:

Բաշխում վերլուծումների եւ թեզիւմների Արտ[աքին] Գ[ործերի] Կոմիտարիատի ներքին բաժիններին եւ արտասահմանեան ներկայացուցիչներին:

Պատրաստել եւ ուղարկել ինֆորմացիա Խ[որհրդային] Հայաստանի ընթացիկ քաղաքականութեան շուրջ Հայաստանի արտասահմանեան ներկայացուցիչներին:

բ) Արեւելեան երկրների ենթաբաժնի պարտականութիւնները.

Թղթակցութիւն Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Խ[որհրդային] Ատրպէյճանի համանման բաժնիների հետ, ինֆորմացիայի փոխանակում, թղթակցութիւն Արեւելեան երկրների հետ, մասնատրաքար Թուրքիայի, Պարսկաստանի եւ Վրաստանի սեփական թղթակիցների կամ ներկայացուցիչների հետ, բանուորական եւ ազգային շարժումների եւ այդ երկրներում կատարուող քաղաքական փոփոխութիւնների մասին:

Հետեւել Արեւելեան քաղաքականութեան շուրջ լոյս տեսած գրականութեան եւ մամուլին, կազմել տեսութիւններ Ասիական երկրների, մասնատրաքար Թուրքիայի, Պարսկաստանի եւ Վրաստանի շարժումների մասին:

Համաձայն խորհրդային երկրների Արեւելեան քաղաքականութեան համար գծուած ուղղութեան՝ պարբերաբար հրահանգներ տալ եւ սերտ կապ պահել այդ քաղաքականութիւնը կազմակերպչական տեսակետով իրականացնող համապատասխան օրկանների հետ:

գ) Արտասահմանեան հայ գաղութների ենթաբաժնի պարտականութիւնները

Կենդանի կապ հաստատել արտասահմանեան հայ գաղութների հետ՝ տալով գաղութի հայ մամուլին պարբերաբար ինֆորմացիա Խ[որհրդային] Հայաստանի ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան մասին:

Վերլուծումներ եւ ըեզիւմներ պատրաստել գաղութների քաղաքական թղթակիցներից ստացուած տեղեկութիւններից հայ գաղութների ծոցում ստեղծուած շարժումների ու քաղաքական հոսանքների մասին:

Մղում տալ արտասահմանի մէջ գործող զանազան նպաստի մարմիններին, որ շարունակեն իրենց առաքումները Հայաստանի գաղթականներին եւ որբերին:

Ռուսմնասիրել Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Ատրպէյճանի զանազան շրջաններում ցրուած հայ գաղութների դրութիւնը, կազմել վիճակագրութիւններ, զարկ տալ ստեղծելու համապատասխան մարմիններ, նրանց օգնութեան հասնելու եւ նրանց ի հարկին դնելի Խ[որհրդային] Հայաստան ներգաղթը ղեկավարելու համար Խ[որհրդային] Հայաստանի հիւպատոսների հսկողութեան տակ:

Կապ պահել արտասահմանի եւ Խ[որհրդային] Հայաստանի ներգաղթի համապատասխան օրկանների հետ եւ այս վերջինին հետ համախորհուրդ տալ հրահանգներ հիւպատոսների միջոցաւ ներգաղթի ձեւի եւ մեթոտների մասին:

Այս նախագիծը իրականացնել կարենալու համար անհրաժեշտ է.

ա) Կանոնաւոր կերպով ձեռք բերել արտասահմանեան թերթեր եւ պարբերականներ, ինչպէս նաեւ արեւելեան երկրների շարժումների արտայայտիչ եղող մամուլ:

բ) Ձեռք բերել արեւելեան երկրների շուրջ մինչեւ այսօր լոյս տեսած գրականութիւնը:

գ) Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Ատրպեյճանի զանազան հայաշատ վայրերում, ինչպէս նաեւ Պարսկաստանի զանազան կենտրոններում եթէ հնարաւոր է նշանակել հիւպատոսներ, որոնց վրայ հիւպատոսական բաժնի կողմէ դրուած պարտականութիւններէ զատ դեմէ նաեւ քաղաքական թղթակցութեամբ⁴⁸ եւ զաղութային գործերի պարտականութիւններ:

դ) Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնութեամբ եւ հրահանգներով կազմել Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի մէջ բանտորա-գիւղացիական կազմակերպութիւններ ստեղծող պիւրօ, որուն հետ կենդանի կապ պահել:

ե) Նշանակել քաղաքական թղթակիցներ Պոլիս, Անգորա, Ատանա, Էրզրում, Տրապիզոն, Աթենք, Իզմիր, Թեհրան, Թաւրիզ, արտասահմանեան գաղութներ:

Ծանօթագրութիւն.- Պոլիս գլխաւոր կեդրոնն է այժմ Արեւելքի քաղաքականութեան, յանտեղ են համաձայնական պետութիւնների Haut-Commissaire⁴⁹ները, ուստի հեռագրական, համաձայնականների անթղիւնների, Haut-Commissariat⁵⁰ներում, համաձայնական գաղտնի ոստիկանութեան մէջ կան հայ բարձրաններ, ծառայողներ, որոնց կարելի է օգտագործել թէ՛ ռազմական եւ թէ՛ քաղաքական ճշգրիտ եւ լայն ինֆորմացիայի համար: Պոլսոյ քաղաքական թղթակիցը պէտք է լինի լայն պատրաստութիւն ունեցող անձնատրութիւն, որովհետեւ նրա վրայ պիտի դրուեն շատ պատասխանատու պարտականութիւններ. նա պիտի նշանակէ Ատանայի, Իզմիրի, Աթենքի եւ արտասահմանեան հայ գաղութների թղթակիցները, կապ պիտի հաստատէ Անկարայի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի թղթակիցների հետ (այս վերջինները աւելի յարմար է շատ վստահելի թաթար քոմունիստներից նշանակել): Նա պիտի ձեռք բերէ եւ ուղարկէ արտասահմանեան մամուլը, պիտի պատրաստէ զեկուցումներ ընդհանրապէս քաղաքական, մասնաւորաբար Տաճկաստանի ներքին շարժումների եւ արտաքին քաղաքականութեան մասին, հայ գաղութների ծոցում ստեղծուած հոսանքների եւ շարժումների մասին, նա պիտի վերարտադրէ եւ քաշիւտ արտասահմանեան հայ մամուլին Հայաստանից ուղարկուած ինֆորմացիաները: Նա Խորհրդային Հայաստանի համակրող թերթերում իր կեղծ ստորագրութեամբ գրած յօդուածներով պիտի հակադդէ քննադատութիւններին, նա պիտի կապ պահէ Տաճկաստանի բանտորական շարժումը ղեկավարող մարմինների հետ եւ Խորհրդային Հայաստանից ստացած հրահանգները նրանց հաղորդէ: Անգորայի, Ատանայի, Աթենքի, Իզմիրի, Էրզրումի, Տրապիզոնի եւ արտասահմանի թղթակիցները պիտի լինեն նրան ենթարկուած, նա պիտի ունենայ իր օգնականները:

Թեհրան եւ Թաւրիզ մնան պարտականութիւններ կարող են դրուել բոնսիւլների⁵¹ վրայ. հակառակ դէպքում քաղաքական թղթակիցների վրայ: Պոլսից յարաբերութիւն կարելի է պահել քանի դեռ Վրաստանը սովեթիզացիայի ենթարկուած չէ Պարսիկի ճանապարհով, իսկ Վրաստանը սովեթիզացիայի ենթարկելուց յետոյ՝ Թաւրիզի ճանապարհով:

Զեկուցումները Հայաստանից Պոլիս եւ Պոլսից Հայաստան կ'ուղարկուեն ծածկագրով նամակներու մէջ: Ըտապ կարգով հաղորդութիւն տեղեկութիւնները՝ հեռագրով Պոլսից Թաւրիզ մասնաւոր կերպով կազմուած քոտեքսով:

Թղթակցութիւններ յանձնարարուած եւ մամուլ կարող են ստացուել Պոլսից Թաւրիզ եւ Թաւրիզից Պոլիս 15 օրուան մէջ:

Անմիջականօրէն անհրաժեշտ է առաջին հերթին ստեղծել օրկաններ Պոլիս եւ Թարիզ:

Արտ. Գործ. Կոմիսարիատի Ինֆորմասիոն Ու Արեւելեան
Բաժնի Վարիչ Մ. Պետրոսեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Տե՛ս՝ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 199, ց. 1, գ. 118, մաս 2, ք. 196, ֆ. 114, ց. 1, գ. 30, ք. 2:

² Տե՛ս՝ Հ. Սուքիասեան, «ՀՀ Արտգործնախարարութեան եւ ՀՍԽՀ Արտգործժողկոմատի Ժառանգութեան Հարցի Շուրջ», *Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմութեան Ժակուլտետ. Տարեգիրք Բ (Պատմագիտական Հանդէս)*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, էջ 223:

³ Մովսէս Պետրոսեանը մասնագիտութեամբ իրաւաբան էր, անդամ՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ներկայացնում էր ՀՅԴ Բալկանների Կենտրոնական Կոմիտեն): 1919ին նա ժամանել էր Հայաստան՝ մասնակցելու ՀՅԴ Թ. Համագումարին, իսկ 1920 Սեպտեմբերի 1ին աշխատանքի անցել ՀՀ Արտգործնախարարութիւնում՝ որպէս Արտաքին Գործերի Նախարար Համազասպ Օհանջանեանի օգնական (տեղակալ): Հայաստանի խորհրդայնացմանը յաջորդող օրերին՝ 1920 Դեկտեմբերի 3-10ին, նա կատարում էր ՀՍԽՀ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան ժամանակաւոր վարիչի պարտականութիւնները: ՀՍԽՀ Արտաքին Գործերի Ժողկոմատի կազմաւորումից եւ Ալեքսանդր Բէկզադեանի՝ Ժողկոմ նշանակուելուց յետոյ՝ Պետրոսեանն առժամանակ փաստացի Ժողկոմի օգնականի գործառնություններ էր իրականացնում (Հ. Սուքիասեան, «ՀՍԽՀ Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատի Կազմաւորման Պատմութիւնից», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, Հասարակական Գիտութիւններ. Միջազգային Յարաբերութիւններ, Հաղաբարգիւտութիւն*, 2010, քիւ 130.6, էջ 54-60):

⁴ Տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 16, ք. 34 եւ շրջ., 1 շրջ., 1, 2 եւ շրջ.:

⁵ Տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 11, ք. 59-61 շրջ.:

⁶ Տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 40, ք. 5:

⁷ Տե՛ս՝ Հ. Սուքիասեան, «ՀՍԽՀ Արտգործժողկոմատի Տեղեկատու Բաժնի Գործունէութիւնը (1921-1922 թթ.)», *Հայոց Պատմութեան Հարցեր, Գիտական Յօդուածների Ժողովածու, քիւ 11*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի Հրատ., 2010, էջ 295-298:

⁸ Տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 91, ք. 3-6 շրջ.:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 14, ք. 1-3 շրջ.։ Բնագիր: Ինքնագիր: Փաստաթղթի հայերէն մեքենագիր քնագիր տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 16, ք. 34 եւ շրջ., 1 շրջ., 1, 2 եւ շրջ.:

¹⁰ Վուդրօ Վիլսոն (1856-1924)՝ ԱՄՆ 38րդ նախագահը (1913-1921)՝ Դեմոկրատական Կուսակցութիւնից: Ուներ հայասերի համարում:

¹¹ Պօղոս Նուբար փաշա (1851-1930)՝ եգիպտահայ հասարակական-քաղաքական գործիչ: 1906ին իր գլխաւորութեամբ ինքնուիւ է Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը: 1912ին Գեղթգ եւ Կաթողիկոսի կողմից նշանակուել է Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ:

¹² Աւետիս Ահարոնեան (1866-1948)՝ գրող, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ անդամ: 1919-1920 եղել է Փարիզի Հաշտութեան Խորհրդատուութիւնում ՀՀ պատուիրակութեան նախագահը:

¹³ Հովանաւորութեան իրաւունք:

¹⁴ Նկատի ունի 1920 Օգոստոսի 2ին, 3ին եւ 4ին համապատասխանաբար դաշնակցականների, ռամկավարների եւ հնչակեանների նախաձեռնութեամբ Կիլիկիան անկախ իշխանելու վերաբերեալ կատարուած յայտարարութիւնները (Ռ. Հ. Գաւ-

- պարեան, *Հայկական Կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90ական թթ.-1921թ.)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2005, էջ 160-161):
- 15 Հնարքներին:
- 16 Այն տեղի է ունեցել 1920 Մայիսի 5ից Յուլիս 13ը: ԱՄՆ-ից ընտրուած պատգամաւորները եւ Բուլղարահայերի Ազգային Խորհուրդը հրաժարուեցին մասնակցել համագումարին՝ համարելով, որ արեւմտահայութեան հարցով պէտք է զբաղուի ՀՀ կառավարութիւնը: Հենց այս համագումարը նկատի ունի Մ. Պետրոսեանը:
- 17 Անտանտի յաղթական տէրութիւնների (ԱՄՆ, Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա եւ Ճապոնիա) կողմից Հայաստանի Հանրապետութեան փաստացի ճանաչումը տեղի է ունեցել 1920 Յունուարի 19ին: Յունուարի 23ին Մեծն Բրիտանիայի Արտաքին Գործերի Նախարար Ջորջ Քրոքընն այդ մասին հեռագրով տեղեկացրել է ՀՀ կառավարութեանը: Փետրուարի 6ին ՀՀ վարչապետ Ա. Խատիսեանը Փարիզ՝ ՀՀ պատուիրակութեան նախագահ Ա. Սիարոնեանին հասցեագրած նամակում այս առնչութեամբ կարծիք էր յայտնում, թէ. *«Նոյնիսկ մեր անկախութեան ճանաչումը Փարիզի Գերագոյն խորհրդի կողմից մեզ թւում է նրանց կողմից իբրեւ մի միջոց բոլշեւիզմի դէմ կռուելու համար»* (Ա. Խատիսեան, *Հայաստանի Հանրապետութեան Շագումն Ու Ջարգացումը*, Պէյրոս, Տպ. Համազգային, 1968, էջ 199):
- 18 Խօսքը 1920 Օգոստոսի 10ին Թիֆլիսում ստորագրուած հայ-ռուսական համաձայնագրի մասին է, որի համաձայն ռուսական զորքերը ժամանակաւորապէս ռազմակալում էին Հայաստանի եւ Ալդրեջանի միջեւ վիճելի համարուող Դարբաբըղ, Ջանգեզուրն ու Նախիջեւանը:
- 19 Նկատի ունի 1920 Մայիսին հայ բոլշեւիկների բարձրացրած ապստամբութիւնը, որը ՀՀ Բիւրօ-կառավարութեան կողմից ճնշուեց:
- 20 Բռնագրաւման:
- 21 Թերթի հրատարակութիւնը միայն ժամանակաւորապէս է դադարեցուել:
- 22 Նկատի ունի 1917 Դեկտեմբերի 31ին Վլադիմիր Լենինի ղեկավարած Խորհրդային Ռուսաստանի Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդի կողմից ընդունուած «Թուրքահայաստանի Մասին» որոշումը, որով թրքի վրայ ճանաչւում էր արեւմտահայերի ազատ ինքնորոշման իրաւունքը՝ *«ընդհուպ մինչեւ լիակատար անկախութիւն»*:
- 23 Պահեստային ոյժ:
- 24 Ժամանակավրէպ:
- 25 Արտատարածքային:
- 26 Դրամանիշով:
- 27 Առարկան:
- 28 ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 16, ք. 3-6: Բնագիր: Մեքենագիր (յաւելումը ձեռագրով է): Փաստաթղթի ռուսերէն վարեցրած պատճենը տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 11, ք. 59-61 շրջ.:
- 29 Առաջապահի:
- 30 Մերձաւորների շրջապատը:
- 31 Երիտասարդ թուրքերի *Իթթիհատ Աէ Թերաքքի* Կուսակցութիւնը:
- 32 Զաղաք Գերմանիայում:
- 33 Ռազմական յեղաշրջում: Խօսքը 1908 Յուլիսին Օսմանեան Կայսրութիւնում կատարուած յեղաշրջման մասին է, որի հետեւանքով իշխանութեան գլուխ անցան Երիտասարդ Թուրքերը:
- 34 Ազգայնամոլ:
- 35 Կարմիր դրօշը:
- 36 Երիտասարդ Թուրքերին ընդդիմադիր *Հիրիէր Աէ Իթիլաֆ* Կուսակցութիւնը:
- 37 Արհեստակցական միութիւններ:
- 38 Հնարքներ:

³⁹ Պիտոր Վրանգել (1878-1928)՝ ցարական բանակի գորավար: 1917 Հոկտեմբերին տեղի ունեցած բոլշևիկեան յեղափոխութիւնից յետոյ Ռուսաստանի հարաւում ծաւալուած հակաբոլշևիկեան շարժման ղեկավարներից:

⁴⁰ Շահագործման իրաւունք:

⁴¹ Այս տեսակետը լայն տարածում էր գտել ՀՍԽՀ ղեկավարութեան շրջանում, ինչի պատճառով նրանք այս զեկուցագիրը Մոսկուա ուղարկեցին:

⁴² Բնագրում այդպէս է, պետք է լինի՝ «սոցիալիստական»:

⁴³ Տե՛ս՝ նախորդ փաստաթուղթը:

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 40, ք. 51-52 շրջ., 55: Բնագիր: Ինքնագիր: Փաստաթղթի հայերէն մեքենագիր պատճենը տես՝ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 317, ք. 1-2 շրջ.:

⁴⁵ Թուագրում է համաձայն բովանդակութեան:

⁴⁶ Թղթածրարներ:

⁴⁷ Այս բառը գրուած է ռուսերէն:

⁴⁸ 1922 Յուլիսի 3ին ՀՍԽՀ Արտգործժողկոմատի լուծարումից յետոյ նման թղթակիցների ինստիտուտ ստեղծելու փորձ կատարուեց:

⁴⁹ Գերագոյն կոմիսար:

⁵⁰ Գերագոյն կոմիսարիատ:

⁵¹ Հիւպատոսների:

SOVIET ARMENIAN POLICY ISSUES CONCERNING THE ARMENIAN COMMUNITIES OF THE MIDDLE EAST (1920-1921)

(Summary)

HAMO K. SUKIASYAN

In 1918-1920 refugees in Armenia and relations with Armenian communities of the Middle East and distant states were put on the agendas of both the Republic of Armenia and Soviet Armenia.

The author discloses three hitherto unpublished documents written by ex-deputy Minister of Foreign Affairs Movses Petrosyan between December 1920 and January 1921. The documents were prepared for the Soviet Armenian government. In these documents Petrosyan briefs the government on the Armenian communities, their organizations and their stance vis-a-vis the Armenian cause. Petrosyan suggests areas in which Soviet Armenia may play a key role within the Soviet republics. In the third document Petrosyan drafts a Charter for a forthcoming Information Department of the People's Commissariat of Foreign Affairs. It has three sections: General Information, Oriental Countries, Armenian Diaspora Communities.

Petrosyan hints that the communities could be beneficial for Soviet Armenia on both political and economic grounds.